

Výraz *nebo* jako signál sebeopravy v mluvené češtině¹

Kamila Mrázková

ABSTRAKT:

Text se zabývá užíváním výrazu *nebo* jako signálu sebeopravy v mluvené češtině. Srovnává významy, jež jsou souřadící spojce *nebo* připisovány v lingvistické literatuře, s jejím užíváním v psaném (Syn2015) a mluveném (Oral_v4) korpusu a zkoumá souvislost těchto významů s užíváním *nebo* jako signálu sebeopravy. Analýza příkladů sebeoprav ukazuje, že užití *nebo* jako signálu opravy do jisté míry souvisí s vymezením některých jeho významů ve slovnících, ale není jím omezeno v takové míře, v jaké to předpokládala starší literatura. *Nebo* jako signál opravy často přerušuje syntaktickou konstrukci a uvozuje její reformulaci, což lze interpretovat jako analogii s významovými parafrázemi, *nebo* může ale signalizovat i opravy významu, při nichž je opravitelná část zcela nahrazena vlastní opravou.

KLÍČOVÁ SLOVA:

oprava, sebeoprava, konverzační analýza, projektování, syntaktická projektivita, paratactická spojka, jazykové korpusy

ABSTRACT:

The article examines how the expression “nebo” (=or) is used in spoken Czech discourse as a signal or initiator of self-repair. Linguistic definitions of the meanings of “nebo”, traditionally classified as the paratactic conjunction, are compared with its usage in the written (SYN 2015) and spoken corpora of Czech (Oral_v4), and the connection between these meanings and the usage of “nebo” as a repair initiator is explored. The analysis of self-repairs reveals that using “nebo” as an initiator of self-repair is to some extent tied to some of its dictionary meanings, but it is not restricted to the degree presumed by some older texts on this topic. “Nebo” as a repair initiator interrupts a syntactic phrase (construction) and its re-formulation follows, but “nebo” may also signalize some repairs of meanings, i.e. those in which the trouble source is completely replaced by the repair proper.

KEY WORDS:

repair, self-repair, Conversation Analysis, projection, syntactic projection, paratactic conjunction, language corpora

1. ÚVOD

Opravy, ať již jazykových či věcných „chyb“ či méně jednoznačně pojmenovatelných jazykových či komunikačních problémů, jsou primárně fenoménem mluveného jazyka, protože souvisí s linearitou jeho produkce i percepce. Při psaní se sice opravujeme také, ale stopy této procesuálnosti, tj. viditelné opravy, jsou patrné pouze v rukopisech

¹ Tento příspěvek vznikl díky podpoře grantu GA ČR č. 15-011165 Syntax mluvené češtiny. Děkuji Jiřímu Homoláčovi za důkladné pročtení textu a podstatné připomínky.

a v některých typech elektronické komunikace (chat); v tištěných textech se opravy objevují jen v zobrazené řeči, např. v dramatu nebo v přímé řeči v beletrii, popř. tehdy, když chce autor čtenáři zprostředkovat svoji myšlenkovou a formulační činnost.

V rozhovoru se mluvčí mohou opravovat navzájem, dále se ale zabývám výlučně sebeopravami, a to proto, že mě zajímá, jak se opravy promítají do syntaktické výstavby promluvy.² Opravy komunikačním partnerem mají sice také důsledky pro syntaktickou výstavbu promluvy, jejich popis je ale komplikován interakčním aspektem, např. chyby výslovnostní nebo gramatické nejsou zpravidla druhými opravovány, protože to není zdvořilé.³

Opravou dále míním sebeopravu a chápu ji velmi obecně jako určitý druh komunikačního jednání, které se projevuje mj. tím, že mluvčí přeruší plynulý proud řeči, aby řešil nějaký problém, který se v jeho promluvě vyskytl nebo by se vyskytnout mohl, kdyby mluvčí linearitu řeči nepřerušil. To, že po tomto přerušení bude následovat oprava, je často signalizováno i verbálně, v češtině např. výrazy jako *teda*, *vlastně*, *ne*, *promiňte* aj. Tématem tohoto textu je výraz *nebo* jako signál opravy a to, jak možnost jeho užití v této funkci souvisí se slovníkovým významem *nebo* a s jeho užíváním v mluveném jazyce.

2. OPRAVY V LINGVISTICKÉ LITERATUŘE

Opravami řeči se zabývají zejména psycholingvistika a konverzační analýza (Conversation Analysis, dále CA). Psycholingvisty zajímá na fenoménu sebeoprav především to, co opravy vypovídají o produkci řeči (srov. např. Levelt 1983, 1984). CA (srov. např. Schegloff-Jefferson-Sacks 1977; Laakso-Sorjonen 2010) přistupuje k opravám z interakčního hlediska, pojímá je jako komunikační jednání směřující k odstranění potenciálního neporozumění ze strany recipienta. Předmětem jejich zájmu jsou proto také opravy iniciované, popř. i prováděné jiným mluvčím (Nekvapil 2002: 383). Konverzačně analytické práce reflektují skutečnost, že opravy mohou řešit velmi široké a různorodé spektrum komunikačních problémů, od výslovnostních přes volbu slova po věcné omyly, z pohledu analytika přitom často není jasné, co a proč mluvčí opravuje. Vymezují proto „correction“ jako opravu v úzkém smyslu slova, kdy je „chyba“ („error“) nahrazena správným výrazem, a výraz „repair“ užívají pro nadřazenou, široce vymezenou skupinu oprav, jejímž je „correction“ podtypem (Schegloff-Jefferson-Sacks 1977: 363).

Jak psycholingvisté, tak konverzační analytici rozlišují různé části nebo z procesuálního hlediska fáze opravy. Pro Levelta (1983: 41) je první fází opravy přerušení proudu řeči, které následuje po detekci problému, druhá fáze je editační, obsahující různé prostředky verbální i nonverbální povahy, třetí fází je vlastní oprava. Konver-

2 Existují kontrastivní analýzy, jež zkoumají souvislosti mezi způsoby sebeopravy a typem jazyka (Sorjonen-Laakso 2010; Fox a kol. 2009). Tento text si vzhledem k malému počtu analyzovaných příkladů takové cíle neklade.

3 Ve verbální interakci se uplatňuje preference pro sebeopravy (srov. Schegloff-Jefferson-Sacks 1977).

začnící analýza užívá pro přerušení linearity výpovědi termín iniciace opravy (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977). V úseku výpovědi či promluvy, jehož se oprava týká nebo na niž operuje, lze rozlišit (1) část, v níž se objevil problém, který oprava řeší: *trouble source* (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977; Kärkkäinen–Sorjonen–Helasvuo 2007), opravitelná část⁴ podle Zemana (2013); (2) místo, kde došlo k narušení linearity výpovědi, v CA „*site of initiation*“ (Fox a kol. 2009), které je samo prostředkem suprasegmentální povahy, po němž mohou ještě následovat nonverbální (pauzy, hezitační zvuky) i verbální jazykové prostředky, signály opravy (u Levelta se mluví o *editing terms* a v CA o „*initiators*“); poslední částí je (3) vlastní oprava či jen oprava, v CA výsledek opravy („*outcome of repair*“, např. Laakso–Sorjonen 2010).

V české lingvistice věnovali opravám dosud nejvíce pozornosti Olga Müllerová (1994) a Jiří Zeman (2013). Zeman označuje jako opravu jev, kdy je v rozhovoru totéž sdělení vyjádřeno vícekrát, nejčastěji dvakrát, podobně Müllerová mluví o opravách a dvojím vyjádření jako v podstatě o jednom jevu. Toto ztotožnění je zřejmě motivováno tím, že opravy zahrnují jak reformulace, zpřesňující již vyslovené, tak opravy chyb, gramatických i věcných, které vyřčené zcela nahrazují. V autentické mluvené komunikaci je sice někdy obtížné oba typy oprav odlišit, ale je jisté, že ne vždy je oprava dvojím vyjádřením, např. oprava přeřeknutí není dvojím vyjádřením téhož. Naopak dvojí vyjádření nemusí být vždy opravou, ale může být motivováno i jinak, např. snahou danou pasáží zdůraznit.

Opravy je možné klasifikovat také podle druhu problému, který řeší, např. na opravy věcné či významové a na opravy formální a ty pak dále lišit podle jednotlivých jazykových rovin na výslovnostní, gramatické atd. K tomu srov. např. „Formulační potíže se mohou týkat jednak formy sdělení, např. jednotlivých gramatických tvarů, jednak obsahu a významu sdělení“ (Müllerová 1994: 95). Jiným (částečně odlišným) kritériem je rozdíl mezi náhradou chybného výrazu či výpovědi správným výrazem či výpovědí, které mají jinou referenci než opravitelná část, a zpřesněním, doplněním, výstižnějším či alternativní formulací opravitelné části, kterou přitom oprava nenahrazuje. (Nedokončená slova a striktně vzato ani syntaktické konstrukce žádné referenci nemají.) Mluvnice češtiny 3 (Daneš–Grepl–Hlavsa 1987) rozlišuje mezi rektifikací a korekturou (s opravami jazykových forem ale nepočítá, srov. níže), Schegloff–Jefferson–Sacks (1977) vydělují opravy chyb (*correction*) z širší množiny všech oprav (*repair*, srov. výše), Levelt (1983) rozlišuje mezi *error repair* a *appropriateness repair*. Opravy výslovnostní či gramatické jsou vždy korekturami, tj. vždy plně nahrazují opravitelnou část, u oprav lexému i parafráze delších částí výpovědi nemusí být vždy rozhodnutelné, zda jsou korekturou nebo zpřesněním, doplněním, parafrází, tj. rektifikací původního výrazu či výpovědi.

Dále užívám základní termíny týkající se oprav v souladu s prací J. Zemana, jen termín speciální signalizátor nahrazuji termínem signál opravy (zkráceně jen signál) a tam, kde je to kvůli jednoznačnosti vhodné, užívám pro výsledek opravy spojení

4 Levelt v první části ještě odlišuje slovo či segment, v němž se objevil problém, v jeho terminologii *reparandum*, od původní výpovědi (*original utterance*) jako delší části výpovědi, která začíná posledním větným předělem (*sentence boundary*) před *reparandum* a končí momentem přerušení výpovědi (Levelt 1983: 44).

vlastní oprava, nikoli jen oprava. Pro úsek výpovědi předcházející přerušení linearitu promluvy a obsahující problém, na jehož řešení je oprava zaměřena, užívám pojmenování opravitelná část.

Dříve než se pokusím analyzovat užití *nebo* jako signálu opravy, shrnu, jak jsou významy slova *nebo* popsány v české lingvistice, a pomocí srovnání výskytů *nebo* v psaném korpusu Syn2015 a v mluveném korpusu Oral_v4⁵ ukážu odlišnosti užívání *nebo* v psaném a mluveném jazyce.

3. POPIS NEBO V ČESKÉ LINGVISTICKÉ LITERATUŘE

3.1 VÝKLADOVÉ SLOVNÍKY

Nebo je na základě toho, jak je užíváno v psané/spisovné češtině, klasifikováno jako spojka. Příruční slovník jazyka českého (1938–1940: 305) uvádí u spojky *nebo* tři významy. Do prvního významu je zahrnuta celá škála vztahů mezi větnými členy či větami, jež *nebo* spojuje, od ostré disjunkce přes uvádění alternativ či eventualit až po vztah prostě slučovací. V druhém významu je *nebo* synonymní s *jinak* — jde o užití *nebo* v souvětích, které F. Daneš (1994) nazývá důsledkově vylučovací. První věta v těchto souvětích má deontickou modalitu (rozkaz, zákaz, instrukce ap.) a druhá pak vyjadřuje eventualitu, k níž by došlo, kdyby ona instrukce apod. nebyla splněna (např. *pospěš si, nebo nám ujede vlak*). Třetí význam *nebo* uváděný v PSJČ je synonymní se spojkou *neboť*.

Slovník spisovného jazyka českého (Havránek a kol. 1964) uvádí pět významů spojky *nebo*, z toho čtyři rozlišuje v rámci kategorie souřadící vylučovací spojka, oproti PSJČ zde schází význam synonymní s *jinak*.⁶ Jako třetí samostatný význam je zde vydělen způsob užití, který je důležitý právě z hlediska možnosti *nebo* signalizovat opravu: *nebo* „připojuje větný člen n. větu, kt. opravují nebo doplňují předcházející výraz n. vyjádření“, zprav. ve spoj. *nebo spíše, nebo lépe, nebo vlastně* aj. [...] anebo, či: *rybník, n. spíše kaluž; úhlová pohyblivost střelby, n. lépe pohyblivost dráhy střelby* [...].“

3.2 FRANTIŠEK DANEŠ: O SPOJCE NEBO (1994)

F. Daneš uvádí, že užívání spojky *nebo* ve funkci uvozování různých alternativ má omezení modalitního charakteru: o alternativách lze uvažovat jen tam, kde děj ještě nenastal (jde tedy o děj neempirický), a „proto v takových výpovědích bývá určité sloveso v tvarech tomu odpovídajících, resp. jde o výpovědi mající některou z odpovídajících komunikativních funkcí (otázky, rady, výzvy, příkazu aj.)“ (Daneš 1994: 135). V prostě konstatujících výpovědích v préteritu je užívání spojky *nebo* omezeno, ne-

5 Děkuji Marii Kopřivové a Zuzaně Komrskové za účinnou pomoc při vyhledávání v jazykových korpusech.

6 Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994: 211) uvádí u spojky *nebo* pouze dva významy, zmiňuje se ale o tom, že jako spojka vyjadřující vztah neslučitelnosti může *nebo* nést i větný přízvuk. Za upozornění na tuto skutečnost děkuji posuzovateli textu.

lze říci *Sparta* *včera prohrála nebo vyhrála*, ale je možné říci *nevím, jestli včera Sparta vyhrála nebo prohrála*. Uvozování alternativ spojkou *nebo* ve výpovědích referujících o minulosti tedy vždy znamená nejistotu či neznalost mluvčího.

3.3 MLUVNICE ČEŠTINY 3 (DANEŠ–GREPL–HLAVSA 1987)

Spojky *nebo* a synonymní spojky či ve funkci uvození doplnění či upřesnění právě řečeného výrazu či vyjádření se dotýká i výklad o syntaktickém vztahu adordinace v Mluvnici češtiny 3 (Daneš–Grepl–Hlavsa 1987: 418–435; dále MČ). Adordinace je definována jako „spojení dvou, v některých případech i více členů téže syntaktické platnosti, vztahujících se k témuž referentu“ (tamtéž: 418), „rektifikace a korektura“ jsou jedním z druhů tohoto vztahu. Rektifikací se míní ty případy, kdy „druhá složka ve skupině lépe (správněji nebo v dané promluvové situaci vhodněji) vystihuje skutečnost, opravuje, příp. zpřesňuje první pojmenování.“ (tamtéž: 428). Jako korektura se označují případy, kdy je „původní výraz změněn na význam odkazující k jiné, referenčně odlišné skutečnosti, např. *Zavolej sestru, či vlastně matku.*“ (tamtéž).⁷

Dodejme ještě, že zabývá-li se MČ korekturou jako případem syntaktického vztahu adordinace, znamená to, že se tu počítá pouze s těmi opravami, mezi jejichž částmi je nějaký syntaktický vztah. V mluveném jazyce ale mluvčí opravují nejen volbu výrazu a věcné chyby, a např. u opravy výslovnosti lze jen s obtížemi uvažovat o tom, že mezi opravitelnou částí a vlastní opravou je syntaktický vztah.

4. UŽÍVÁNÍ *NEBO* V PSANÉM A MLUVENÉM JAZYCE

Srovnání výskytu *nebo* v korpusu psané češtiny Syn2015 a v korpusu mluvené češtiny Oral_v4⁸ ukazuje, že mezi užíváním *nebo* v psaném a mluveném jazyce existují určité rozdíly, evidentní je především rozdíl kvantitativní: podíl výrazu *nebo* v mluveném korpusu je téměř pětkrát vyšší než v korpusu psaném.⁹ V mluveném jazyce, konkrétně v nepřipravených každodenních soukromých rozhovorech, se slova *nebo* užívá výrazně častěji než v psaných textech. Můžeme se tedy ptát, zda více zároveň neznamená i jinak. Z korpusu Oral_v4 lze samozřejmě doložit všechny významy spojky *nebo*, které uvádějí výše citované slovníky, s výjimkou významu synonymního se spojkou *neboť*.¹⁰ Porovnáme-li však nejčastější kolokace *nebo* v psaném a mluveném korpusu, ukáží se některé charakteristické kvalitativní rozdíly.

7 Takto definovaná korektura už ovšem neodpovídá výše citované definici adordinace, protože jednotlivé složky korektury nemají též referent (srov. Müllerová 1992: 90).

8 Mluvený korpus Oral_v4 zahrnuje korpusy Oral 2006, 2008 a 2013. V době přípravy tohoto textu ještě nebyl přístupný veřejnosti, za možnost s ním pracovat děkuji kolegům z ÚČNK.

9 V Syn2015 je 246 325 výskytů výrazu *nebo*, i.p.m (poměrný výskyt na milion pozic) se rovná 862,25, v Oral_v4 je 24 891 *nebo*, i.p.m se rovná 4 185,24.

10 Výraz *nebo* v tomto významu je v SSJČ označen jako knižní, zastaralý a nářeční, proto jsem se tímto jeho užitím nezabývala.

Z dvaceti nejfrekventovanějších prostředků na první pravé pozici, tj. těch, které v korpusu Oral_v4 po *nebo* bezprostředně následují, jsou nejčastější tázací zájmeno *co* a neurčité zájmeno *něco*, dále zde najdeme tázací výrazy *jak* a *kolik* a obecně synsémantika, z plnovýznamových slov je tu jen vágní a de facto výplňkové *prostě*. V Syn2015 jsou mezi dvaceti nejčastějšími prvními pravými pozicemi také synsémantika, ale jiná — především předložky *s(e)*, *na*, *v(e)*, *o*, *do*, dále příklonky *se*,¹¹ *si*, vytýkácí spojka *i*, částice *ne*. Předložka předpokládá, že bude následovat nominální větný člen v předložkovém tvaru, příklonka projektuje tvar slovesa. Frekvence nejčastějších pravých kolokací *nebo* v psaném korpusu tedy potvrzuje, že zde *nebo* skutečně spojuje větné členy či věty.

Nejcharakterističtější rozdíl vyplývající ze srovnání obou korpusů spočívá ve vysokém zastoupení intonačních předělů, resp. příslušných interpunkčních znamének,¹² jako nejčastějších pravých kolokací *nebo* v mluveném korpusu a naopak naprostá absence odpovídajících interpunkčních znamének mezi dvaceti nejfrekventovanějšími pravými kolokacemi v psaném korpusu. Ve spontánních nepřipravených promluvách *nebo* často končí repliku, výpověď či intonační celek — někdy proto, že je mluvčí přerušen jiným mluvčím, často ale proto, že neví, jak pokračovat (např. *že sme nevodhadli, že mezi tím budeme trošku dýl přejíždět, nebo. takže nám pak zbylo trošku míň času*), spojení *nebo* se stoupavou intonací lze chápat tak, že pokračování je elidováno (např. *myslíš jako tu masnu, jak tam prodávali tu držkovku nebo?*). Ještě častěji končí replika, výpověď či intonační celek na druhé pozici od *nebo* — tečka, čárka a otazník jsou v tomto pořadí třemi nejfrekventovanějšími výrazy na této pozici. Nejčastější kombinace první a druhé pravé pozice od *nebo* jsou: *nebo já nevím; nebo něco takového, nebo co?; nebo co.* (např. *akorát, že ste se bavily vo, že de na ples nebo co*).

Uvedené příklady naznačují, že části výpovědi, jež *nebo* v mluveném jazyce spojuje, nejsou zpravidla významově rovnocennými eventualitami. Část výpovědi předcházející *nebo* mívá konkrétní, relativně jednoznačnou referenci, zatímco část výpovědi, jež po *nebo* následuje, poukazuje k něčemu obecnému; proto jsou zde tak časté neurčité zájmenné výrazy. Druhá eventualita ve své obecnosti často zahrnuje eventualitu první, popř. druhá část znejistuje tvrzení předchozí výpovědi. Tomu odpovídají frekventovaná pokračování *nebo* typu *nebo jak se (to) menuje; nebo, nebo, co to je*. Vztah mezi oběma složkami spojenými *nebo* je tu opačný, než je tomu u rektifikace, jak je popsána v MČ, a než u třetího z významů *nebo* popsaných v SSJČ (srov. výše): druhá část neupřesňuje referenci části první, její formulace není výstižnější než formulace první části, ale modifikuje její modalitu, mluvčí těmito dovětky sděluje, že si prvním výrazem či jeho referencí není zcela jist.

Pro mluvený jazyk je také příznačné, že výrazem *nebo*, či spojením *a nebo*¹³ replika, výpověď či intonační celek často také začínají. Klesavá intonace, resp. tečka

11 Výraz *se* je nejfrekventovanější, protože údaj zahrnuje frekvenci dvou homonym, příklonky a předložky.

12 Srov. kapitolu Stručná charakteristika transkripce korpusů řady ORAL na stránkách http://wiki.korpus.cz/doku.php/kurz:hledani_v_mluvenych_korpusech.

13 V korpusu Oral_v4 je 1293 výskytů výrazu *a nebo* a 807 výskytů výrazu *anebo*. Užíváním druhé varianty jsem se nezabývala.

jako značka konce promluvy, je v Oral_v4 nejčastější první levou kolokací *nebo*, klesavá intonace následovaná spojkou *a* je nejčastější kombinací dvou nejbližších levých pozic *nebo*. Vztah mezi takto uvozenými výpověďmi či replikami se může stejně jako v mluveném jazyce pohybovat na škále od ostré disjunkce přes slabou disjunkci po slučovací vztah, příklady jako následující ale svědčí o tom, že pro mluvený jazyk je typické užívání *nebo* jako prostého textového konektoru:

Mluvčí 1: *nikdo není silnej na to aby prostě řek ted' to prostě todle . končím všechno . to je dycky ňáký vobdobí . je to složitý . to je všechno těžký*

Mluvčí 2: (hra na kytaru) *nebo třeba Rath kerej má dvě najednou vid'*

Příklad ukazuje, že *nebo* ve spontánním mluveném jazyce může uvozovat subtéma i relativně nové téma, připojovat repliky a výpovědi bez ohledu na to, jaký je mezi jejich tématy logický vztah. Výraz *nebo* je ve spontánních rozhovorech užíván v mnoha funkcích a jeho význam je často vágní, tím se podobá výrazům *tak, jako aj.*, které vedle tradičního slovníkového významu slouží v mluveném jazyce jako textové konektory či pragmatické partikule. Domnívám se, že to je jistým předpokladem i pro užívání *nebo* jako signálu sebeopravy.

5. NEBO JAKO SIGNÁL OPRAVY

V příkladech, kterými se dále zabývám, je *nebo* signálem opravy, tedy prostředkem, který přerušuje linearitu výpovědi a má metařečovou funkci: upozorňuje recipienta na to, že to, co signálu předcházelo, bylo nějak nedostatečné, a to, co přijde po něm, má daný nedostatek napravit. Lexikální signály mají vedle metařečové funkce jiný význam či významy a patří k různým slovním druhům: např. *promiňte* je tvar slovesa, *zpět* je příslovce. V jazykovědném zkoumání oprav je často kladena otázka, zda a jak užívání určitého prostředku jako signálu opravy souvisí s jeho lexikálním významem, (srov. Levelt 1983; Müllerová 1994; Laakso–Sorjonen 2010), a obecněji, zda mezi signály oprav neexistuje určitá specializace podle druhu oprav; v tomto textu si tuto otázku kladu pro *nebo*.¹⁴

V MČ (srov. výše) je *nebo* v jednom ze svých významů spojováno s rektifikací, tj. upřesněním či doplněním významu první složky spojení. Podle Müllerové (1994: 115–116) mají výrazy *nebo* a *či* mezi lexikálními signály oprav nejmenší okruh užití a nevyskytují se „v opravách výslovnostních a gramatických“¹⁵. Toto omezení užití *nebo* jako signálu opravy vysvětluje autorka významem *nebo* jako spojky: „výraz *nebo* v jednom ze svých významů předpokládá nějakou volbu z více možností, což se s gramatickými a výslovnostními opravami neslučuje — u nich jde vždy o náhradu výrazu formálně, gramaticky nevyhovujícího výrazem, který umožňuje pokračovat ve vytváření textu“ (tamtéž: 115).

¹⁴ Cizojazyčné ekvivalenty *nebo* jako signálu opravy jsou doloženy např. v holandštině (*of*, Levelt 198: 71) a ve finštině (*tai*, Laakso–Sorjonen 2010).

¹⁵ Zeman (2013) ve výčtu signálů, které našel ve svých datech, *nebo* neuvádí.

Na následujících příkladech (z jednání městských zastupitelstev¹⁶ a korpusu Oral_v4) se pokusím ukázat, nakolik se užití *nebo* jako signálu opravy podobá či liší od jeho užití jako spojky. Při popisu se dále opírám mj. o pojem projekce, resp. projektování (srov. Havlík 2017), jak jej ve svých pracích o online syntaxi užívá P. Auer (např. 2009):¹⁷

- (1) to sou materiály které, (.) ee které jsou, (.) ee vyhotoveny to, tím **výborem nebo komisí**, (MZ Jeseník)
 (2) tak kdyby nebyl uplně blbej. tak přece **den předem nebo ráno předem** zjistí kam má vodjet (Oral_v4)¹⁸

V příkladech (1) a (2) je *nebo* v syntaktické struktuře výpovědi užito způsobem, který se nijak neliší od jeho užití jako spojky: výrazy, které mu předcházejí a které po něm následují, by mohly být souřadně spojené větné členy: jde o stejné slovní druhy ve stejném pádu, a ani ve významu daných lexémů není z tohoto hlediska nic nekongruentního. To, že *nebo* v těch příkladech je signálem opravy nahrazující jeden lexém lexémem druhým (výborem → komisí; den → ráno), by bylo možné rozpoznat z intonačního průběhu daného úseku výpovědi, přepisy však ani v jednom případě nezaznamenávají intonaci dostatečně podrobně. Můžeme to ale poznat také na základě širšího kontextu promluvy a znalosti světa sdílené mluvčím a recipientem. V příkladu (1) je výpověď součástí jednání, na němž se mluví o kontrolním výboru a návrhové komisí, jde o dva různé orgány zastupitelstva. V příkladu (2) se nabízejí dva různé výklady: buď mluvčí spojením *ráno předem* míní „ráno před odjezdem“, a pak jde o korekturu, tj. reference opravitelné části je nahrazena vlastní opravou, nebo mluvčí ve spojení *ráno předem* elidoval výraz *den*, tj. míní „ráno den předem“, pak by šlo o upřesnění, rektifikaci, a *nebo* by tu bylo spojkou spojující členy v syntaktickém vztahu adordinace, jak jej definuje MČ (srov. výše). Interpretaci příkladu (1) jako signálu opravy podporuje i užití ukazovacího zájmena před výrazem *výborem* — ukazuje, že mluvčímu jde o referenci k jedné konkrétní instituci, nikoli o výčet eventualit.

Z čistě formálního hlediska by *nebo* mohlo být spojkou i v příkladu (3).

16 Jde o přepisy videozáznamů jednání z Děčína, Jeseníku a Znojma, o souhrnné stopáži přesahující osm hodin. Přepis jednání se řídí pravidly transkripce podanými v textu P. Kaderky a Z. Svobodové (2006).

17 Auer (2009) považuje projektování, resp. projektivitu za jeden ze základních rysů verbální interakce: „While speaking, we constantly foreshadow what is going to come next. We thus enable our recipients to project these upcoming items and thereby anticipate next steps; get prepared for dealing with them; and, in general, process them more easily.“ (Auer 2009: 181). Rozlišuje projektování interakční (relevantní pro střídání mluvčích v rozhovoru) a syntaktické, oba typy však působí v součinnosti a někdy je mezi nimi strukturální homologie. Prediktabilita daná projektivitou může být slabší či silnější, nikdy se ale nerovná determinaci, protože mluvčí může započatou syntaktickou konstrukci či repliku kdykoli přerušit (tamtéž).

18 Opravitelná část, signál a vlastní oprava jsou vyznačeny tučně, signály jsou navíc podtrženy; ukázky obsahují i jiné opravy, jimiž se nezabývám.

- (3) byla to druhá konference která **se týkala** u nás, (.) **nebo se vodehrávala** u nás, (MZ Děčín)

V příkladu (3) by *nebo* mohlo spojovat věty v souvětí a této interpretaci by nebránila ani suprasegmentální podoba výpovědi, tedy to, že *nebo* předchází krátká pauza a výraz před ní má stoupavě klesavou intonaci. Recipient však *nebo* pravděpodobně vnímá jako signál opravy proto, že mu předchází gramatická chyba: sloveso *týkat se* vyžaduje předmět v genitivu, místo něj tu je příslovečné určení místa. Po *nebo* však nenásleduje oprava vazby slovesa, ale lexikální oprava, jedno sloveso je nahrazeno jiným, zároveň je tím ale „opravena“, resp. vysvětlena i gramatická chyba: mluvčí zopakuje lokální určení *u nás*, jež je ve spojení s novým slovesem náležité. V příkladu (3) *nebo* není spojkou, ale signalizuje vztah mezi opravitelnou částí a vlastní opravou, a to přesto, že na základě intonace a pozice v syntaktické struktuře by spojkou být mohlo. Na rozdíl od příkladů (1) a (2) tu není pro interpretaci *nebo* jako signálu opravy nutné zapojovat širší kontext výpovědi nebo věcné znalosti.

Příklad (4) se od předchozích liší tím, že *nebo* v něm přerušuje syntaktickou konstrukci.

- (4) na obrazovkách, **českého, nebo kanálu české televize** art, ee bude, ve od půl deváté promítána znojmská opera. (MZ Znojmo)

Nebo tu následuje po výrazu *českého*, který projektuje pokračování s určitými syntaktickými a morfoložickými rysy, resp. syntakticky a morfoložicky omezuje možnosti takového pokračování. Adjektivum projektuje substantivum mužského rodu v genitivu singuláru jako svůj řídicí člen, souřadící spojka *nebo* však v této pozici také není projektivitou vyloučena. Jak text postupně narůstá, omezují se možnosti jeho pokračování: genitiv adjektiva ve spojení s *nebo* projektuje jiné pokračování než samotné adjektivum, totiž souřadné spojení adjektiv, v (4) si lze představit např. „českého nebo slovenského“. Naopak substantivum *kanálu*, projektované adjektivem *českého*, již po *nebo* projektované není, *nebo* zde syntaktickou konstrukci započatou adjektivem *českého* ruší a to, co po něm následuje, je začátkem jiné syntaktické konstrukce, v níž je lexém *český* užít v jiném pádu jako přívlástek jiného substantiva. *Nebo* zde stejně jako v příkladech (1) a (3) není spojkou, na rozdíl od nich se tu navíc objevuje na syntaktické pozici, v níž by spojkou ani být nemohlo. Je signálem opravy přerušujícím nejen linearitu výpovědi, ale také syntaktické projektování předchozí části výpovědi. Oprava, již tu *nebo* signalizuje, odpovídá tomu, co Müllerová (1994: 98) nazývá „oprava se změnou syntaktické perspektivy“, zjednodušeně budu tento typ nazývat syntaktická reformulace. Podstatným rysem tohoto druhu opravy je, že opravitelná část není zcela opuštěna, ale něco z ní je užito v konstrukci nové.

Také v pátém příkladu přerušuje *nebo* započatou syntaktickou konstrukci.¹⁹

- (5) jedním z kritériem tady těch konkurzů, (.) **byl** samozřejmě **i**, (.) **nebo byla i**, (.) **úroveň** řízení těmi řediteli a úroveň té oné školy. (MZ Děčín)

19 V citacích příkladů jsou ponechána přechytnutí, která mluvčí neopravil.

Úsek výpovědi před *nebo* projektuje podmět mužského rodu v singuláru, který ovšem může být odsunut jiným větným členem i výrazy, jež větnými členy nejsou. *Nebo* se tu ale objevuje po vytýkačích spojce/částici *i* pronesené se stoupavě klesavou intonací a krátké pauze, tedy na místě, kde souřadící spojka není projektována — lze si totiž stěží představit výraz, jenž by mohl být v souřadném spojení se spojkou/částicí *i*. Po *nebo* začne mluvčí znovu formulovat přerušenu syntaktickou konstrukci, opraví rodovou koncovku přísudku a uvede podmět ženského rodu, tj. shodný s opraveným přísudkem. I zde lze mluvit o syntaktické reformulaci, na rozdíl od příkladu (4) ale nejde o opravu okamžitou: mezi místem výpovědi, kde se objevil problém (chybná koncovka), a signálem přerušujícím linearitu výpovědi jsou další výrazy, jež nejsou pro syntaktickou reformulaci důležité, protože nejsou s přísudkem svázány morfo-syntaktickými vztahy. První z nich — *samozřejmě* — je v nové konstrukci vynechán, druhý — *i* — se opakuje. Co se ze segmentu výpovědi mezi opravitelnou částí a signálem opravy v opravě opakuje, je otázkou, jejíž zodpovězení je mimo možnosti tohoto článku, příklad (5) ale přinejmenším ukazuje, že v případě syntaktické reformulace je opakování slov, která nejsou větnými členy, fakultativní. Pro obě syntaktické reformulace (př. 4, 5) platí, že z pohledu recipienta v části výpovědi předcházející okamžiku přerušení linearitu výpovědi neexistuje nic opravitelného, žádné *reparandum*,²⁰ důvod opravy je zjevný až z jejího výsledku.

V následujících dvou příkladech je linearita výpovědi přerušena uprostřed slova, v terminologii CA se tomuto způsobu iniciace opravy říká „cut off“, Zeman (2013) překládá tento termín jako useknutí.

- (6) takže de v podstatě o to, že že: ee **sme aktua- nebo navrhujeme aktualizovat** ee ta (.) ta, jednotlivá místa, (MZ Jeseník)
- (7) v této málotřídní škole, (.) musí pokud chceme aby byla kvalitní, a **měli bychom sabo- nebo samozřejmě chceme** aby byla kvalitní, (.) musí učit nejenom kvalitní vysoce kvalitní pedagog, (MZ Děčín)

Nebo následuje v obou příkladech hned po useknutí, je tedy zřejmé, že nemůže být spojkou. V příkladu (6) bezprostředně po *nebo* nepřichází lexém, který byl useknut, ale sloveso, které v opravitelné části nebylo — *navrhujeme*, po něm teprve následuje jako závislý infinitiv useknutý lexém *aktualizovat*, který měl v opravitelné části být užít ve tvaru préterita (soudě podle pomocného slovesného tvaru *sme*, který useknutému lexému předchází). I zde začíná mluvčí znovu formulovat část syntaktické konstrukce, jde ale o opravu významovou: vlastní oprava má jinou referenci než formulace, která byla započata v opravitelné části.

V příkladu (7) následuje po *nebo* oprava výrazu, který byl useknut *sabo* → *samozřejmě*, toto slovo ale není jediné, které je opraveno. Useknutému výrazu předcházel tvar určitého slovesa, který syntakticky projektuje infinitivní doplnění, toto projektování je ale ve vlastní opravě opuštěno, místo infinitivu je tu znovu určitý tvar slovesa ve stejné osobě a čísle, ale od jiného lexému a v jiném slovesném způsobu (v indikativu místo v kondicionálu), což s sebou mj. nese změnu modality. Vedle výslovnosti

20 Tím se příklady (4) a (5) liší od příkladu (3) a pravděpodobně i od příkladu (1).

hlásky, přeroknutí v useknutém slově, je i zde reformulována část konstrukce, která přeroknutí předcházela, a i zde jde o opravu významu, konkrétně modalitu. Tento příklad tedy nevyvrací tvrzení Müllerové, že *nebo* není užíváno pro opravy výslovnostní (srov. výše), protože výslovnost není jediným problémem, který zde oprava (spolu)signalizovaná *nebo* řeší.

6. DISKUSE

Uvedené příklady ukazují, že *nebo* se jako signál opravy objevuje jak na pozicích, kde by z formálního hlediska mohlo být spojkou (př. 1, 3), tak tam, kde z formálního hlediska spojkou být nemůže, protože přerušuje započatou syntaktickou konstrukci (př. 4, 5), nebo následuje bezprostředně po výrazu, který nebyl dokončen (př. 6, 7). Ze strukturního hlediska tedy není užívání výrazu *nebo* jako signálu opravy omezeno tím, že je ve slovnících vymezen jako souřadící spojka, což mj. usnadňuje recipientům jeho rozpoznání jako signálu opravy.

Zůstává otázka, nakolik souvisí užití *nebo* jako signálu opravy s jeho významem souřadící spojky, která je schopna značit velmi různé významové vztahy mezi větnými členy a větami, od ostré disjunkce přes uvádění alternativ či eventualit až po vztah prostě slučovací (srov. výše odd. 3). Ve všech těchto vztazích spojuje *nebo* členy, u nichž se — i v případě ostré disjunkce — předpokládá volba z více možností. To se podle Müllerové neslučuje s opravami gramatickými a výslovnostními (1994: 115), dodejme, že ani s opravami významu, kdy je opravitelná část vlastní opravou zcela nahrazena (viz př. 1). Data, s nimiž pracuji, prokazují tento předpoklad jen zčásti.

Analyzovaná data potvrzují, že *nebo* se skutečně neužívá ve výslovnostních opravách. Jediný případ výslovnostní opravy, který by přicházel v úvahu, příklad (7), je zároveň opravou významu. Pokud jde o gramatické opravy, záleží na tom, co pod tento pojem zahrneme. Opravy, které nahrazují jeden morfém morfémem jiným a nevyžadují další morfologické změny v dané syntaktické konstrukci (= izolovaná morfologická oprava), nejsou v datech, s nimiž pracuji, příliš časté, a pokud se vyskytnou, *nebo* se v nich jako signál opravy neužívá; tyto případy tedy výše uvedený předpoklad potvrzují. Avšak mnohem častěji je oprava morfému opravou morfosyntaktickou, je spojena s opravou celé syntaktické konstrukce, s její reformulací — v těchto případech je užití *nebo* jako signálu opravy naopak poměrně běžné, příkladů jako (4) a (5) by bylo možno uvést více. *Nebo* se jako signál opravy objevuje i u syntaktických oprav, v nichž morfémy nejsou opravovány vůbec, protože je celá konstrukce opuštěna (tzv. abandoning, srov. Sorjonen-Laakso 2010). U syntaktických reformulací se nabízí jistá analogie s užíváním *nebo* pro uvozování významových parafrází, kdy *nebo* bývá doplněno výrazy *jinak*, *spíš*, *lépe*... Na rozdíl od nich však syntaktické reformulace přerušují syntaktickou konstrukci a nelze o nich říci, že vyjadřují totéž co první formulace, a to proto, že první formulace nebyla dokončena. Užívání *nebo* jako signálu syntaktických reformulací je patrně podpořeno tím, že jako spojka uvádí *nebo* významové eventualitu.

Příklady (1), (6) a (7) ukázaly, že *nebo* může signalizovat také opravu významu, kdy vlastní oprava opravitelnou část neupřesňuje, není jen jinou, také možnou alter-

nativou, ale zcela ji nahrazuje. To se s výše popsaným významem spojky *nebo*, předpokládajícím reálnou volbu mezi možnostmi, které spojuje, neslučuje. To, že v komunikaci nedochází při užití *nebo* jako signálu opravy významu k nedorozumění, může být dáno jednak jeho pozicí ve struktuře výpovědi, např. tím, že *nebo* následuje po useknutí (spojka *nebo* nemůže souřadně spojovat nedokončená slova, viz př. /6/ a /7/), či se vyskytuje spolu s dalšími signály opravy (např. *nebo pardon*). Tam, kde pozice *nebo* ve struktuře výpovědi nevylučuje jeho záměnu se spojkou, interpretace *nebo* jako signálu opravy závisí na vědění sdíleném mluvčím a recipienty a může se stát, že *nebo* skutečně zůstane víceznačné, jako v př. (2); lze jen spekulovat o tom, zda by *nebo* mohlo být užito jako signál opravy tam, kde by případné nedorozumění mohlo mít viditelné důsledky, např. při udílení instrukcí.

BIBLIOGRAFIE:

- (1938–1940) *Příruční slovník jazyka českého. Díl III.* Praha: Školní nakladatelství.
- Auer, P. (2009): Projection and minimalistic syntax in interaction, *Discourse Processes* 46. 2, s. 180–205.
- Daneš, F. — Filipec, J. (1994): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.
- Daneš, F. — Grepl, M. — Hlavsa, Z. (1987): *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha: Academia.
- Daneš, F. (1994): O spojce *nebo*, *Naše řeč* 77. 3, s. 133–138.
- Fox, B. a kol. (2009): A cross-linguistic investigation of the site of initiation in same-turn self-repair, in: Sidnell, J. (ed.), *Conversation Analysis. Comparative Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 60–103.
- Havlík, M. (2016): Projektování. Projektivita v rozhovoru, in: Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*, Praha: NLN, s. 1422–1423.
- Havránek, B. a kol. (1964): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Československá akademie věd.
- Kaderka, P. — Svobodová, Z. (2006): Jak přepisovat audiovizuální záznam rozhovoru? Manuál pro přepisovatele televizních diskusních pořadů, *Jazykovědné aktuality* 43. 3–4, s. 18–51. Dostupné online z [www: <http://ujc.dialogy.cz/?q=node/89>](http://ujc.dialogy.cz/?q=node/89).
- Kärkkäinen, E. — Sorjonen, M.-L. — Helasvuo, M.-L. (2007): Discourse structure, in: Shopen, T. (ed.), *Language Typology and Syntactic Description, Vol. 2*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 301–371.
- Laakso, M. — Sorjonen, M.-L. (2010): Cut-off or particle — Devices for initiating self-repair in conversation, *Journal of Pragmatics* 42. 4, s. 1151–1172.
- Levelt, W. J. M. (1983): Monitoring and self-repair in speech, *Cognition* 14. 1, s. 41–104.
- Levelt, W. J. M. (1984): *Spontaneous self-repairs in speech. Processes and representations*. Nijmegen: Mimeo, Max Planck Institute for Psycholinguistics.
- Müllerová, O. (1994): *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia.
- Nekvapil, J. (2002): Sekvence opravná, in: Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: NLN, s. 383.
- Schegloff, E. A. — Jefferson, G. — Sacks, H. (1977): The Preference for Self-Correction in the Organization of Repair in Conversation, *Language* 53. 2, s. 361–382.
- Zeman, J. (2013): Konverzační opravy v každodenní komunikaci, in: Zeman, J., *Verbální a neverbální prostředky v komunikaci mládeže*, Hradec Králové: Gaudeamus, s. 85–127.